

Hrvoje Jurić, Zagreb

Kangrgina riječ o zavičaju

Kada se govori o liku i djelu Milana Kangrga, mnogi su skloni govoriti o konstantama koje obilježavaju njegov životni i filozofski put. Jedna takva, i to nezaobilazna konstanta jest i Kangrgino bavljenje pitanjem *nacionalizma*, koje je ponekad (kao u devedesetim godinama prošloga stoljeća) bilo gotovo opsesivno. To da se radi o *konstanti*, a ne o prigodnim i usputnim pogledavanjima na problem nacionalizma, dade se utvrditi već kronološki, odnosno bibliografski: od početka sedamdesetih godina i članka »Riječ o zavičaju«,¹ preko rasprava, polemika i intervjua u osamdesetima,² do kontinuirano objavljivanih tekstova o toj temi tijekom devedesetih, koji su ukoričeni najprije u knjizi *Izvan povijesnog događanja*,³ a konačno i početkom ovog desetljeća i stoljeća pod naslovom *Nacionalizam ili demokracija*.⁴ Iako često izricani i zapisivani kao neposredne reakcije na određene aktualne pojave i događaje, Kangrgini stavovi o nacionalizmu nisu beznadno ukorijenjeni u vremenu svoga formuliranja. Štoviše, neki su od Kangrginih članaka – može se reći: *nažalost* – s vremenom postajali sve aktualniji.

* * *

Kad sam se sredinom devedesetih susreo s njegovim člankom »Riječ o zavičaju« (napisanim 1971. godine), isti je za mene, u osobitu društveno-političkom okruženju, imao prosvjetljujući efekt. Tekst star više od dvadeset godina čitao sam kao da je napisan upravo tih dana. Desetak godina kasnije, dojam je još uvijek isti: radi se o sjajnoj analizi i kritici nacionalističke galame, koja se, usprkos svojoj oštrini, ne pretvara u anti-nacionalističku galamu. Zato upravo ovaj tekst uzimam za polazište.

U njemu Kangrga – pozvan da govori o buci *nacionalizma* – progovara o tihom, gotovo intimnom, osobnom pojmu *zavičaja*, kojemu se nastoji približiti promišljanjem uzrečice »Biti ili osjećati se kao kod svoje kuće«. Pojmovima naroda, nacije, domovine – Kangrga supostavlja (i suprotstavlja) pojam zavičaja, a pitanju »Tko si?« ili »Što si?« – pitanje »Gdje si?«, odnosno »Gdje se osjećaš (kao) kod svoje kuće?«. U tom je pitanju, kako Kangrga kaže, »sadržano i ono drugo, koje ga u svom produženju konkretizira na slijedeći način: *Gdje se zapravo možeš osjećati kao kod svoje*

1 Milan Kangrga, »Riječ o zavičaju«, u: Milan Kangrga, *Filozofija i društveni život. Rasprave, kritike, polemike*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1988., str. 159–166. – Ovaj članak, kako kaže bilješka, predstavlja riječ u diskusiji na temu »Da li je nacionalizam naša sudbina?«, održanoj u beogradskom Domu omladine, 4. i 5. studenoga 1971., a objavljen je prvi put u beogradskom časopisu *Delo*, 1/1972., str. 23–32.

2 Oni su dijelom dokumentirani također u Kangrginoj knjizi *Filozofija i društveni život*.

3 Milan Kangrga, *Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena*, Feral Tribune, Split 1997.

4 Milan Kangrga, *Nacionalizam ili demokracija*, Razlog, Zagreb 2002.

kuće?«.⁵ Samo *drugdje* – glasi odgovor koji uopće omogućuje i samo to pitanje. Naime,

»... odatle proizlazi prije svega to da moramo izaći iz onoga što nazivamo svojom kućom, svojim domom, svojim zavičajem, kako bismo uopće znali ili imali svijest o tome šta taj zavičaj jest, šta za nas znači ta kuća ili dom, i da bismo bili u mogućnosti 'osjetiti se ili biti kao kod svoje kuće'.«⁶

Tek, dakle, izlazak iz zavičaja omogućuje osvješćivanje, a time i *postajanje* zavičaja. A izlazak iz zavičaja i postajanje zavičaja opet je omogućeno jedino izlaskom *čovjeka* iz sebe sama, da bi uopće postao čovjekom. Jer čovjek je, kako Kangrga kaže, »po svojoj najdubljoj prirodi *povijesno biće* koje jest to što jest time što *postaje*«, a

»... tim njegovim postajanjem postaje ili nastaje tek ono što se naziva vlastitom kućom, domom, zavičajem, etnikumom, domovinom, narodom itd.«⁷

Iako je jasan Kangrgin misaoni slijed – po kojem je *izlazak* čovjeka iz sebe sama, te iz svoje pri-rođenosti ili na-rođenosti, nužan da bi se čovjek mogao *vratiti* samome sebi i time *postati* čovjekom, čime ujedno izlazi iz svoga zavičaja i/ili naroda da bi mu se vratio i time ga pro-izveo – Kangrgina uputa na ono *na-rodno kao pri-rodno*, iznad čega se čovjek treba izdići, eda bi postao čovjekom, mogla bi zavesti na krivi trag. Jer: nije na-rađanje u narodu ono prvo, čemu bi moglo i trebalo uslijediti očovječenje. Čovjek se ne rađa u nekom narodu, kao pripadnik nekog naroda, osim u mračnim mitovima i bajkama kojih ne manjka na našem prostoru. Čovjek se rađa kao čovjek, a tek kasnije postaje (ili može postati) još i ovo ili ono; može, takorekuć, »dograditi« svoju izvorno zacrtanu čovječnost.

Što onda znači Kangrgino višekratno ponovljeno »postajanje čovjeka čovjekom«? To znači zapravo da se svaki čovjek za svoje čovještvo mora boriti, da nikad ne smije zamagliti svoju (kao niti tuđu) *ljudsku* bit svime onim što će, osim svog fundamentalnog čovještva, tijekom života ugraditi u svoj osobni identitet. Stoga bi se moglo reći kako čovjek jest to što jest prije time što *ostaje*, negoli time što *postaje*. Koristeći naslov Kangrgina intervjua objavljenog u časopisu *Arkzin* 1995. godine – »Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek«⁸ – navedenu bih zamjenu »postajanja« »ostajanjem« sad mogao proširiti na sljedeći način: Hrvatom se *postaje*, a čovjekom se *ostaje*; biti *samo* (pa čak i *prvenstveno*) Hrvat znači *više* ne biti čovjek. – Smatram da uvedena distinkcija dodatno razjašnjava Kangrginu misao i smanjuje opasnost da se »narađanje u narodu« shvati kao nešto što ima auru nužnog, neizbježnog i sveodređujućeg, odnosno nešto što podržava mit o prvotnosti naroda i drugotnosti pojedinca koji, u tom slučaju, služi tek održanju ovako ili onako određenog kolektiviteta.

Za razliku od nereflektiranog, *neosvijestjenog* osjećaja pripadnosti, vezanog uz narod, osjećaja koji još nije niti izišao iz svoje »neartikuliranosti, učahurenosti, potmulosti, mutavosti, nemušnosti, nesvjesnosti, apsolutne vezanosti uz svoj po-rod i na-rod«,⁹ kao i za razliku od kvazi-reflektiranog, *onesvijestjenog* osjećaja pripadnosti, koji svjesno ne osvješćuje sama sebe, eda bi uopće opstao – kod Kangrga nalazimo riječ u prilog *osvijestjenom* osjećaju pripadnosti, vezanom uz *zavičaj*, što ga čovjek mora svojim djelom tek pro-izvesti, osmisliti i oduhoviti.

U *tom* smislu, Kangrgino shvaćanje *zavičaja*, do kojega je došao misleći skupa s Hegelom, može biti anti-nacionalističkom alternativom nacionalističkim shvaćanjima naroda, nacije, domovine itd.; naime, pod uvjetom da

zavičaj nije mišljen u shemi »Blut und Boden«, što predstavlja opasnost od koje pojam zavičaja (kao ni pojam naroda, nacije ili domovine) nije nikada posve oslobođen.

* * *

Pokušaji pacificiranja, pa čak i eticiziranja nacionalizma, kojima smo svjedočili i u našoj nedavnoj prošlosti, iznjedrili su pojam »dobrog nacionalizma«. Naime, za razliku od »lošeg« i malignog nacionalizma (kao šovinizma) postoji, navodno, i »dobar« i benigni nacionalizam (kao patriotizam).¹⁰ Pitanje pred koje nas taj »dobri nacionalizam« stavlja – kao i općenito blaže forme »posebne ljubavi« ili »posebne brige« za ono »svoje« – glasi: možemo li reći »Da« jednom obliku nacionalizma, a »Ne« drugom njegovu obliku?

Čini se da je odgovor na ovo pitanje, ukoliko slijedimo Kangrgu, negativan. Prihvatimo li tezu da je nacionalizam, kao *uzdizanje partikularnog na razinu općeg*, protivan najdubljoj prirodi čovjeka, kako tvrdi Kangrga, morali bismo se složiti da je svejedno radi li se o patriotizmu, romantičnom domoljublju, nacionalizmu, šovinizmu ili nečem sličnom, budući da se radi tek o stupnjevima istog zakrivanja onog fundamentalnog u čovjeku »svijetlećim reklamama« različitih, manje ili više nacionalističkih politika, kako je to na jednom mjestu rekao Vjeran Katunarić.¹¹ U svim varijantama djeluje isti princip, koji ne može biti drukčiji nego što jest. Slikovito rečeno, iz lošega se materijala ne može načiniti dobar proizvod.

Igor Primorac, kojeg na jednom mjestu citira i Kangrga, tvrdi da »patriotizam jest moralno dopustiv, ali ništa više od toga«.¹² Patriotizam je, dakle, etički relevantan pojam, ali nije inherentno moralan. No, upravo pokušaji da se patriotizam učini (i) moralnom vrlinom, te da se ista argumentacija prenese na (>benigni«) nacionalizam – intenzivni i, nažalost, prilično uspješni pokušaji kojima smo svjedočili u periodu »slobodne« ekspresije patriotizma i nacionalizma u Hrvatskoj i drugim zemljama bivše Jugoslavije tijekom devedesetih godina prošloga stoljeća – razlog su zbog kojega valja iskazati sumnju ne samo prema nacionalizmu nego i prema patriotizmu.

U skladu s time, patriotizmu možemo reći »Da« tek kao »manjem zlu«, ako mu je, u nekoj zamišljenoj situaciji, alternativa šovinizam ili nacionalističkim impulsom vođen agresivni imperijalizam, gdje se ljubav prema »svoje« preobražava u bezobzirnost i/ili mržnju prema »tuđem«.

5

Milan Kangrga, »Riječ o zavičaju«, na nav. mj., str. 160.

6

Ibid.

7

Ibid., str. 160–161.

8

Milan Kangrga, »Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek« (intervju), u: *Arkin*, br. 33, 24. 2. 1995., str. 4–6.

9

Milan Kangrga, »Riječ o zavičaju«, na nav. mj., str. 161.

10

Iako je, već terminološki, jasno da pojmovi nacionalizma i patriotizma nisu istoznačni, ovdje ih svjesno »trpamo u isti koš«, ne samo zbog njihove bitne povezanosti nego (i ponajprije) zbog njihove nerazlučenosti u kontekstu domaćih nacionalističkih/patriotskih »teorija« i »praksi«.

11

Vjeran Katunarić, »Oceanije siromašnih i cijena nacionalnog otočiča« (intervju), u: *Zarez*, br. 103, 24. 4. 2003., str. 8.

12

Usp. Igor Primorac, »Patriotizam«, u: Igor Primorac, *Filozofija na djelu. Rasprave i ogleđi iz praktične filozofije*, Hrvatsko filozofsko društvo 2001., str. 64.

Ovdje ne ulazim u šire razmatranje patriotizma kao osviještenog osjećaja pripadnosti određenom (političkom, kulturnom...) entitetu, pogleda koji nije isključiv, koji nije slijep za »drugo« i ne promatra »svoje« tek u razlici i suprotstavljenosti prema »tuđem«. Ne ulazim niti u razmatranje »ustavnog patriotizma« i drugih suptilnije postavljenih i razmatranih pitanja. Jedino želim ukazati na onaj put koji vodi od tako shvaćenog patriotizma prema nacionalizmu; put na kojem se (»dobar«) patriotizam i (»loš«) nacionalizam susreću i stapaju. Jer, kao što bi se moglo reći na temelju teorijskim raspravama nedotaknutih aktivnosti koje se pozivaju na patriotizam, već i veseli patriotizam, u najmanju ruku, otvara put nacionalizmu, šovinizmu i imperijalizmu. O tome nam svjedoči ne samo krvavo balkansko iskustvo nego i tzv. »uljuđeni« patriotizmi. Nije tako dug put od američke zastave pred Bijelom kućom, preko njezina uzorka na donjem vešu i različitim drugim proizvodima, do američke zastave na američkom tenku i, konačno, na jarbolu usred Bagdada.

Kangrga u svojim radovima, eksplicitno ili implicitno, daje do znanja nešto slično: nema onoga što se naziva »dobrim nacionalizmom«. »Dobar nacionalizam« jest *drveno željezo, contradictio in adjecto*. Kao i svaki drugi nacionalizam, tako i ovaj proturječi čovjekovoj biti, samoj čovječnosti/ljudskosti.

Već je iz ovoga jasno što bi se nacionalizmu trebalo i moglo suprotstaviti: dehumanizirajućem, anti-humanom nacionalizmu treba se i može suprotstaviti jedino *humanizmom*. To je ujedno prvi Kangrgin odgovor na pitanje o alternativama nacionalizmu. Kangrgin tekst »Riječ o zavičaju« tu alternativu prikazuje u pravome svjetlu. Naime, tu postaje jasnim *što* i *kako* humanizam jest u odnosu na nacionalizam. Već i po pitanju naizgled banalne prinude nacionalnog opredjeljivanja, izjašnjavanja, deklariranja – Kangrga nacionalizam prikazuje kao anti-humani koncept:

»... takva [je] 'prozivka' [...] direktni, antihumani atak na samu srž ljudske prirode, budući da brutalno, najčešće beskrupulozno i cinično zasijeca, zadire u sam korijen čovjekove intimnosti, koji je stavljen pred prisilu *deklarativnog izjašnjavanja* o nečemu što se deklarativno ne da iskazati, a da se time ne postidimo pred samim sobom kao ljudskim bićem.«¹³

Stoga logičan zaključak koji slijedi iz ovakovoga stava glasi: *ili nacionalizam ili humanizam, tertium non datur!*

No, suprotstavljajući nacionalizmu humanizam, ne bi se smjelo dospjeti u opasnost da se koncept humanizma prihvati ne-kritički. Ako već nema dobrog nacionalizma, to još uvijek ne znači da je svaki humanizam, sam po sebi i jednoznačno, dobar. Drugim riječima, nema dobrog nacionalizma, ali ima lošeg (ili barem nezadovoljavajućeg) humanizma. To je, nažalost – na što su tek rijetki upozorili – pokazao i Marxom inspirirani humanizam, koji je, ostajući i dalje *apstraktni* humanizam, iznevjerio Marxovu misao da čovjek nije »apstraktno biće koje se nalazi izvan svijeta«.¹⁴ Apstraktnom humanizmu – u svim njegovim verzijama, ne samo marksističkim – bit čovjeka ostaje i dalje zamagljenom, pa su nerijetko pod krinkom deklarativnog humanizma i egalitarizma preživljavale stare ili se, pak, rađale nove (i suptilnije) diskriminacije. Iako bi bilo pogrešno ustvrditi kako je Kangrga »zaboravio« na ove probleme – barem zato što je u knjizi *Nacionalizam ili demokracija* jedan članak posvećen »humanizmu u Marxovu tragu«¹⁵ – smatram da problem s Marxovim i marksovskim humanizmom nije u optužbama koje se Marxu, zahvaljujući staljinističkoj praksi, upućuju za na-

vodni »anti-humanizam«, nego u manjkavostima od kojih pati sâm taj humanizam koji tendira apstraktnom humanizmu.

Kao što je nacionalizam sasvim suprotan humanizmu, tako je suprotan i *demokraciji* kao dosad najuspješnijoj realizaciji humanističkih ideja. Pojam i praksa moderne građanske demokracije, kako kaže Kangrga, »najdublje je suprotna nacionalizmu time što počiva na *pluralizmu, pojedincu i građaninu*«. ¹⁶ Da ne može biti nikakve »nacionalističke demokracije« ili »demokratskog nacionalizma« Kangrga nastoji pokazati vrlo sažeto:

»Kad bi nacionalizam kao svoju osnovu imao *gradanina i čovjeka*, on bi u samom svom temelju *negirao samoga sebe*.«¹⁷

Stoga, već u uvodu knjige *Nacionalizam ili demokracija* Kangrga iznosi njezinu temeljnu ideju:

»*Ili nacionalizam, ili demokracija, tertium non datur!* To jednostavno glasi, da se nacionalizam i demokracija *apsolutno isključuju!*«¹⁸

Ovdje ostavljam otvorenim pitanje »*Kakva demokracija?*«, koje se mora postaviti ukoliko prihvatimo da se ni danas niti inače ne bismo smjeli dati zavarati jednim pojmom koji »dobro zvuči«, a podložan je različitim manipulacijama. No, sasvim je sigurno to da sadržaj ovog pojma kod Kangrga treba potražiti u prethodno naznačenom insistiranju na *pluralizmu, pojedincu i građaninu*, te na onome što je Kangrga, na jednome drugom mjestu, razmatrao kao *vladavinu prava*.¹⁹ Zahtjev za demokracijom polazi, dakako, od zahtjeva za *istinskom* demokracijom, a ne njezinim perverzijama, dakle: od zahtjeva za *demokracijom*, a ne od pristajanja na *demokraturu* kao kariaturu demokracije.

Dakle, iz Kangrginih se radova daje izvesti zaključak kako su alternative nacionalizmu – *humanizam* i *demokracija*. Pritom se, uvjetno govoreći, humanizam može smatrati »filozofijskom«, a demokraciju »političkom« alternativom nacionalizmu, iako je jasno da je demokracija također i filozofska alternativa, jednako kao što je humanizam i politička alternativa. Osim toga, ono »*tertium non datur*« važi i ovdje: humanizam (kao *istinski* humanizam) i demokracija (kao *istinska* demokracija) – *jedine* su alternative pogubnom nacionalizmu kakvog, po Kangrgi, barem za sada jedino i poznajemo.

Iako Kangrgina razmišljanja o nacionalizmu ostavljaju mnoge probleme neriješenima – među ostalim: pojmovnu, etičku i političku distinkciju između patriotizma i nacionalizma, pitanja tradicije, jezika, identiteta i dr. – njihova su intencija i poruka jasni, pa smatram da ih kao takva moramo

13

Milan Kangrga, »Riječ o zavičaju«, na nav. mj., str. 163.

14

Usp. Karl Marx, »Prilog kritici Hegelove filozofije prava«, u: Karl Marx & Friedrich Engels, *Rani radovi*, Zagreb 1985., str. 90.

15

Usp. Milan Kangrga, »Humanizam u Marxovu tragu«, u: Milan Kangrga, *Nacionalizam ili demokracija*, str. 161–168.

16

Milan Kangrga, »Što je to – 'dobar nacionalizam'?«, u: Milan Kangrga, *Nacionalizam ili demokracija*, str. 18.

17

Ibid., str. 19.

18

Ibid., str. 5.

19

Milan Kangrga, »Vladavina prava kao osnova morala«, u: Milan Kangrga, *Nacionalizam ili demokracija*, str. 73–84.

uzeti u obzir, osobito u smislu putokaza na krivudavim putovima (ili stranputicama) na kojima *ovdje* još uvijek jesmo.

* * *

Polazište Kangrgina članka »Riječ o zavičaju« predstavlja pitanje: »Da li je nacionalizam *naša* sudbina?«. Da bi barem pokušao odgovoriti na njega, Kangrga ga je odmah preformulirao i zapitao se: »Da li je nacionalizam *čovjekova* sudbina?«. Iako je na njega, istom po postavljanju, odgovorio negativno, završetak tog članka ponešto je nesigurniji. Naime, Kangrga je sasvim uvjeren u to – što je i pokazao – da nacionalizam *nije* čovjekova sudbina, jer s nacionalizmom i njegovim praktičnim ozbiljenjima uopće nema govora o sudbini *čovjeka*. No, odgovor na pitanje »Da li je nacionalizam *naša* sudbina?«, 1971. godine glasi ovako:

»Nacionalizam doista *nije* čovjekova sudbina. Možda time nije ni naša današnja? To ovisi samo o nama samima.«²⁰

No, što bi Kangrga danas odgovorio na ovo pitanje? Iščitavajući njegove radove o nacionalizmu, koji su nastajali u periodu od trideset godina, stječe se dojam da je kod Kangrge sve manje sigurnosti u negativan odgovor na ovo pitanje, sve manje optimizma u borbi protiv nacionalizma na našem prostoru. Sve i ako nacionalizam nije *čovjekova* sudbina, krvavo iskustvo protekloga desetljeća izaziva sumnju: možda historija nije učiteljica života, možda je nacionalizam ipak *naša* sudbina?

Nakon smrti njemačkog pisca Franza Carla Weiskopfa, njegova je supruga Grete u jednom obraćanju rekla: Moj Franz »bio je optimist, zato što je bio marksist«.²¹ S obzirom na to, a opet s obzirom na Kangrgino pitanje »Da li je nacionalizam naša sudbina?«, zaključit ću jednim drugim pitanjem: *Da li je Kangrga (još uvijek) optimist ili pak (više) nije marksist?*

Mrvoje Jurić

Kangrga on Nationalism

When we speak about Milan Kangrga's person and work, it is usual to speak of some constant themes that has marked his philosophical, as well as his path of life. One of those themes, and unavoidable one, is Kangrga's consideration of *nationalism*, which sometimes (as in 1990s) becomes almost obsessive.

In the article – based on Kangrga's texts, published from 1970s until nowadays – it is attempted to present, in short, Kangrga's attitude towards nationalism and related issues.

20

Milan Kangrga, »Riječ o zavičaju«, na nav. mj., str. 166.

21

F. C. Weiskopf 1900–1955, Deutscher Kulturbund, Berlin 1960., str. 23.